

II. ARTYKUŁY RECENZYJNE

BOGDAN LESIŃSKI (Poznań)

Bibliografia altuzjańska

(Uwagi o pracy *Althusius-Bibliographie* *)

Bibliografii nigdy nie za dużo. Należy więc i tę nową przyjąć jako bardzo pożyteczną i potrzebną, tym bardziej, że ma wiele zalet i że niektóre jej partie są wręcz świetne. Nie oznacza to jednak, że jest pozbawiona wad i że nie wywołuje zastrzeżeń. Na szczególną uwagę zasługuje zaś z tych powodów, że uwzględnia m. in. problemy i prace polskie.

Bibliografia powstała dzięki inicjatywie i pracom Towarzystwa Althusiusa (*Johannes Althusius-Gesellschaft*) w Monasterze (Münster), zajmującego się badaniami nad nauką prawa natury i historią ustroju w okresie od XVI do XVIII w. Inicjatywę opracowania bibliografii podjęto w 1959 r., tj. w chwili założenia wspomnianego Towarzystwa.

Bardzo wiele uwagi poświęcili wydawcy w przedmowach zakresowi i celom bibliografii. Tak więc wydawnictwo — według słów H. U. Scupina — ma stanowić podstawę do urzeczywistnienia daleko sięgających celów Towarzystwa (s. XI). Takim ostatecznym celem jest nowe i wyczerpujące opracowanie historii doktryn politycznych i prawnych oraz historii ustroju w wiekach XVI - XVIII. Według Scupina bibliografia ma stanowić także niezbędną podstawę do nowego, krytycznego wydania dzieł Althusiusa. U. Scheuner (s. XIX) jako cel wymienia stworzenie szerokich podstaw do poznania wcześniejszego okresu tworzenia się państwa nowożytnego. Pomoże temu właśnie bibliografia obejmująca dzieła Althusiusa i prace dotyczące historii doktryn politycznych i prawnych oraz historii ustroju w wiekach XVI - XVIII. Mimo wszystkich tych uzasadnień czytelnik nie może pozbyć się wrażenia, że bibliografia samego Althusiusa jest nieco sztucznie dołączona do całości, którą jest bibliografia history-

* *Althusius-Bibliographie. Bibliographie zur politischen Ideengeschichte und Staatslehre, zum Staatsrecht und zur Verfassungsgeschichte des 16. bis 18. Jahrhunderts*, herausgegeben von H. U. Scupin und U. Scheuner, bearbeitet von D. Wyduckel, Duncker-Humboldt, Berlin 1973, s. LVII + 1084.

czno-prawna na bardzo szeroką skalę w sensie zarówno rzeczowym, jak chronologicznym i terytorialnym.

Wydawcy dość mocno podkreślają trudności w wyborze i w układzie materiału bibliograficznego. Nie będę się tu nimi zajmować, gdyż układ bibliografii jest przedstawiony niżej i czytelnik dostrzeże, czy jest on w pełni jasny i słuszny. Warto może jednak w tym miejscu wspomnieć, że zebrano około 60 000 pozycji, z czego w bibliografii (jak podaje Scupin — s. XVII) umieszczono tylko 16 000 tytułów (numerowanych pozycji jest 15 681, ale liczba pozycji przekracza chyba znacznie podaną przez Scupina, gdyż niektóre numery występują kilkakrotnie w związku z uzupełnieniami sporządzonymi przez dodanie liter do cyfr).

W sensie terytorialnym bibliografia uwzględnia przede wszystkim następujące kraje europejskie: Niemcy, Francję, Anglię, Włochy, Holandię. Prezentowane są także inne kraje europejskie (Polska, Hiszpania, Węgry, Szwecja), a nawet Stany Zjednoczone Ameryki, wszystkie jednak — jak pisze U. Scheuner (s. XX) — „raczej w wyborze i dla uzupełnienia całości obrazu”.

Dość skomplikowanie przedstawia się podział materiału w sensie chronologicznym. Twórcy bibliografii musieli uporządkować ogrom materiału i przy jego podziale przyjęli głównie, ale nie wyłącznie (o czym jeszcze dalej), kryteria chronologiczne. Stworzono wiele cezur czasowych (uzasadnia je bliżej D. Wyduckel we wprowadzeniu, s. XXXV/XXXVI) w ramach przyjętej chronologii, tj. w ramach XVI-XVIII w. Tak więc znakomita większość materiału podzielona jest na okresy: do 1586 r. (promocja Althusiusa w Bazylei), dalej do 1617 r. (ostatnie wielkie dzieło Althusiusa), dalej do 1660 r., dalej do 1715 r. i wreszcie następuje cezura końcowa, różna dla poszczególnych państw (np. Niemcy do 1806, Polska do 1795, Francja do 1789 etc.). Wydawcy niewątpliwie słusznie przyjęli, że granica *ab quo* (1500 r. — wg. Wyduckela), zwłaszcza zaś granica *ad quem*, może być potraktowana elastycznie, okazało się jednak — o czym szczególnie niżej na przykładzie Polski — że elastyczność (mam na myśli zwłaszcza granicę *ab quo*) zamieniła się w dużą dowolność (cytowanie dzieł odnoszących się do problemów wieku XIV lub XIII lub czasów jeszcze wcześniejszych). Należy dodać, że wspomniane cezury chronologiczne znalazły zastosowanie przy materiale najbardziej obfitym, zebranym w III części (historia doktryn politycznych i prawnych oraz historia ustroju). A zatem, jak wspomniano, kryterium chronologiczne stało się podstawowym *principium divisionis*, co — zdaniem recenzenta — odbiło się niekiedy ujemnie na przejrzystości i układzie materiału.

Jaki jest ten układ? Część I bibliografii (złożona tylko z kilkudziesięciu pozycji) obejmuje dzieła Althusiusa. Wydawcy dali tu wykaz wszystkich dzieł, a przy wydaniach oryginalnych (siedemnastowiecznych) podali także wykaz bibliotek, w których można znaleźć egzemplarz cytowanego

działa. Omawiana część bibliografii oparta została na solidnej pracy przygotowawczej, a mianowicie na zbadaniu 170 bibliotek (wśród nich polskie: Biblioteka PAN w Gdańsku, Biblioteka Kórnicka PAN, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu).

Część II obejmuje prace dotyczące życia i działalności Althusiusa (1557 - 1638), czy nawet niekiedy tylko okresu tego życia i tej działalności. Stąd jej tytuł: *Leben und Wirken des Althusius*. W dziale A tej części wymieniono pomocnicze pozycje bibliograficzne i biograficzne, ogólne i dotyczące poszczególnych krajów (Polska reprezentowana jest przez kilka pozycji: Bibliografię Estreichera, Nowy Korbut, PSB itp.). Dział B (około 100 pozycji) obejmuje dzieła dotyczące życia i działalności Althusiusa. Przegląd tego działu dowodzi, że Althusius nie cieszył się dotąd — na pewno niesłusznie — zainteresowaniem nauki polskiej: — brak w ogóle jakiejś pozycji w języku polskim! Dział C, najobszerniejszy w tej części, rozpadający się na szereg rozdziałów, obejmuje pozycje odnoszące się do krajów i miejscowości związanych z życiem i działalnością Althusiusa (*Für Althusius wichtige Landschaften und Orte* — brzmi tytuł wspomnianego działu). Są tu więc pozycje o dość różnorodnej tematyce, ale związane z jakąś miejscowością lub krajem (np. odnoszące się do hrabstwa Wittgenstein, w którym Althusius urodził się), czy nawet instytucją (np. uniwersytety niemieckie), jeśli pozycje te wiążą się z okresem objętym bibliografią. Są to przeważnie pozycje (mam na myśli te, które dotyczą miejscowości) bardzo słabo wiążące się z podstawową tematyką bibliografii (historia doktryn i państwa). Znalazły się w niej jednak w charakterze tła dla właściwej działalności Althusiusa.

Można więc powiedzieć, że dwie pierwsze części mają charakter bibliografii personalnej, gdyż wszystkie pozycje zostały wybrane na podstawie kryterium personalnego: cokolwiek wiązało się w sposób bezpośredni lub tylko pośredni z osobą Althusiusa, weszło w skład wspomnianych części. Obie te części oparte zostały więc na jasnym kryterium, są bardzo zwarte w sensie tematycznym i należą niewątpliwie do najlepszych części bibliografii. Uzasadniają też w jakiś sposób tytuł dzieła. Obie te części stanowią wszakże mały fragment bibliografii (1773 pozycji) i obejmują tylko jedną dziesiątą dzieła. Reszta należy do części III.

Część ta dotyczy historii doktryn politycznych, prawa państwowego i ustroju w XVI - XVIII w. (*Zur politischen Ideengeschichte und Staatslehre, zum Staatsrecht und zur Verfassungsgeschichte des 16. bis 18. Jahrhunderts*). Rozpada się ona na szereg działów (D do H), rozdziałów itd., przy czym przy układzie materiału zastosowano zarówno kryteria chronologiczne i terytorialne, jak i rzeczowe. Otwiera tę część dział D (doktryny polityczne i prawne — *Politische Theorien, Staats- u. Rechtslehre*) obejmujący okres do 1617 r. (jak wspomniano wyżej, data ukazania się

ostatniego większego dzieła Althusiusa). W dziale tym wymienia się wprawdzie opracowania problemów ogólnych (p. 1) dotyczące całej Europy, jak i poszczególnych krajów (jest i 31 pozycji odnoszących się do Polski).

Zebrano też literaturę odnoszącą się do tych antycznych i średniowiecznych pisarzy (p. 2), którzy stworzyli podstawy pod nowożytne doktryny. Następuje tu oczywiście przekroczenie ram chronologicznych, cofnięcie się do zagadnień starożytności czy średniowiecza, w pełni jednak uzasadnione i nie naruszające całości tematycznej bibliografii. Następny (3) punkt odnosi się do Machiavellego i Bodina oraz wcześniejszych pisarzy z kierunku „racji stanu”. Pod punktem 4 znajdujemy wszystko odnoszące się do monarchomachów. W punkcie 5 dominuje kryterium chronologiczno-terytorialne: teorie polityczne i prawne w okresie do 1585 r. i w rozbiciu na poszczególne kraje. W tym bardzo obszernym i podstawowym punkcie działu D wymienia się pisarzy politycznych i prawników, czy też ściślej: ich dzieła, ponadto przy każdym pisarzu znajdujemy literaturę odnoszącą się do jego życia i działalności. Pod 5c znajdujemy Polskę z następującymi pisarzami: Kromer, Górnicki, Herbut, Modrzewski, Orzechowski, Ostro-rog, Wolan. Punkt 6 (ostatni) działu D skonstruowany jest tak samo jak 5, dotyczy jednak okresu późniejszego (1586 - 1617). I tu uwzględniono Polskę z jej pisarzami i prawnikami tego okresu (Drezner, Grabowski, Heidenstein, Krzysztanowicz, Łączyński, Ossoliński, Petrycy, Warszewicki, Zawacki).

Następny dział (E) odnosi się do historii doktryn politycznych i prawnych oraz prawa państwowego (*Politische Theorien, Staats- u. Rechtslehren, Staatsrecht*) w okresie od 1618 r. do końca XVIII w. (dla poszczególnych państw różne daty końcowe, jak wspomniano wyżej). Podobnie jak w poprzednim dziale dominuje kryterium chronologiczno-terytorialne, choć układ materiału jest nieco inny. Pod p. 1 umieszczono ogólne opracowania (uwzględniona tu Polska — około 60 pozycji), punkt 2 dotyczy źródeł (czytaj: pisarstwa politycznego i prawniczego) w Niemczech (z rozbiciem na 3 podokresy, w ramach podokresów często hasła rzeczowe), punkt 3 dotyczy tego samego problemu, ale w odniesieniu do poszczególnych krajów. Polska (3e) przedstawiona jest tu w jednym okresie (1618 - 1795) z pomocą około 120 pozycji obejmujących dzieła pisarzy politycznych i prawników tego okresu (22 przedstawicieli¹) jak i prace naukowe dotyczące działalności tych pisarzy.

Następny dział (F) oparty jest na kryterium rzeczowym: zgromadzono w nim pozycje odnoszące się do kwestii wyznaniowych i wpływu tych

¹ Są to: M. Chwałkowski, A. M. Fredro, S. Garczyński, K. J. Hartknoch, F. S. Jezierski, S. Karwicki, H. Kołłątaj, S. Konarski, G. Lengnich, H. Lubomirski, A. A. Olizarowski, K. Opaliński, Ł. Opaliński, J. Schultz-Szulecki, K. Skrzetuski, S. Leszczyński, S. A. Poniatowski, S. Staszic. K. B. Steiner, H. Stroynowski, M. Zalasowski, A. Zamoyski. Wymienieni także pisarze obcy zajmujący się kwestiami polskimi (np. Leibniz, Rousseau).

kwestii na doktryny polityczne i prawne. Tu w punkcie 2 znajdziemy literaturę odnoszącą się do reformacji i kontrreformacji w poszczególnych krajach (punkt dotyczący Polski — 2e — prezentuje się znakomicie, przeszło 150 pozycji), a w punkcie 3 literaturę *ad personam*, tj. zajmującą się poszczególnymi reformatorami (25 przedstawicieli, a więc nie tylko najwięksi jak Luter i Kalwin, lecz i mniej znani — wśród nich Jan Łaski). Omawiany dział należy do najlepszych w całej bibliografii, do czego przyczyniła się jasność kryterium, którym posłużono się dla wyodrębnienia działu F.

Znakomicie przedstawia się także dział G obejmujący dzieła dotyczące ogólnego rozwoju doktryn politycznych i prawnych (*Darstellungen zur allgemeinen Entwicklung der Staats- u. Rechtslehre und der politischen Theorie*). Punkt 1 tego działu obejmuje dzieła o charakterze ogólnym (m. in. podręczniki). Najciekawiej przedstawia się jednak punkt 2, w którym materiał bibliograficzny został ułożony według haseł oznaczających podstawowe pojęcia z zakresu nauki o państwie. Znalazły się tu następujące hasła: demokracja, federalizm, wolność, umowa społeczna, podział władz, prawa człowieka, prawo natury, reprezentacja, suwerenność, prawo oporu. Nie ma potrzeby udowadniać, jak cenny to układ: pod jednym, stosunkowo wąskim hasłem rzeczowym, zebrana cała, czy choćby najważniejsza, literatura.

Bibliografię zamyka dział H, największy po dziale E i obejmujący około 4000 pozycji, tj. mniej więcej 1/4 materiału. Dział ten odnosi się do historii państwa i prawa (*Verfassungs- und Rechtsgeschichte*). Materiał podzielony został według kryterium terytorialnego (Rzesza, Anglia, Francja, Włochy, Polska, Węgry, Szwecja, Hiszpania). Nie ma tu już podziałów na podokresy (jak w dziale D i E), cały więc materiał w sensie chronologicznym dotyczy okresu XVI - XVIII w. Układ pozycji (jak zresztą w całej bibliografii) alfabetyczny, tj. według nazwisk autorów, gdzieś jednak przeplatany hasłami rzeczowymi (np. w dziale dotyczącym Rzeszy hasła: absolutyzm, Sąd Kameralny Rzeszy i inne).

Ten ostatni dział wywołuje największe zastrzeżenia i jest — zdaniem recenzenta — najslabszy. Dostrzega się to szczególnie na przykładzie materiału polskiego, choć niektóre spostrzeżenia poczynione w związku z tym materiałem można odnieść do całości działu. Przypatrzmy się więc dokładniej rozdziałowi dotyczącemu Polski, gdyż polskiego recenzenta i polskiego czytelnika ten rozdział przede wszystkim interesuje.

Punkt (5) dotyczący Polski obejmuje około 360 pozycji, nie licząc odesłań do innych działów bibliografii. Nie jest to na pewno wiele, ale nie można mieć o to pretensji do wydawców bibliografii, gdyż, jak wiemy (o tym było wyżej), Polska obok niektórych innych państw miała być prezentowana raczej w wyborze i dla uzupełnienia całości obrazu. Można więc zastanawiać się tylko nad kwestią, czy dobór materiału bibliograficznego był właściwy? Recenzent odnosi wrażenie, że bibliografię dotyczącą

Polski ułożono na zasadzie „szczypt”, tj. szczypty z każdej dziedziny. Bardzo dużo miejsca (około 80 pozycji, tj. niemal 1/4 całości) zajmują pozycje, które zaliczyć można do historii gospodarczej i społecznej. Można oczywiście przyjąć, że i te pozycje należą *sensu largo* do historii państwa (Verfassungsgeschichte), co więcej, można nawet wyrazić uznanie, że w tak szerokim zakresie uwzględniono podstawy gospodarcze i społeczne rozwijających się nowych ideologii i nowych form ustrojowych w XVI - XVIII w. Rzecz w tym, że pozycje z zakresu historii państwa i prawa (w ścisłym tego słowa znaczeniu) giną wśród masy innych. „Szcyp-ta ustrojowa” znajduje swe odbicie w całości materiału polskiego głównie przez pozycje dotyczące parlamentaryzmu. Do tej części ustrojowej można też zaliczyć licznie wymienione dzieła z zakresu historii politycznej².

Minimalny udział w całości mają prace dotyczące historii prawa. Historyka prawa sądowego materiał polski (spostrzeżenie to można poczynić także w związku z innymi państwami!) wyraźnie rozczarowuje: kilka podręczników historii prawa³, nieco pozycji źródłowych, dobranych nie wiadomo według jakich kryteriów⁴, trochę z zakresu historii źródeł⁵ i chyba tylko jedna monografia⁶. Nie ma więc w zasadzie prac monograficznych dotyczących historii prawa sądowego, szczególnie zaś rzuca się w oczy brak pozycji z zakresu historii prawa karnego. To marginesowe potraktowanie zagadnień prawa sądowego budzi zastrzeżenia, o czym jeszcze dalej. Na tle różnych braków razi uwzględnienie pozycji skądinąd być może cennych, lecz bardzo odległych od tematyki, której służy bibliografia, jak np. pozycji o ruchu budowlanym w miastach ziemi

² Np. prace K. Jarochońskiego — (nr 14412 - 14415), także J. Feldmana, T. Korzona i innych. Znalazła się nawet w bibliografii praca L. P. Leliwy (pseud. J. Rzewuskiej) o Sobieskim (nr 14460).

³ Są to znane podręczniki J. W. Bandtkiego, P. Dąbkowskiego, J. Rafacza oraz J. Bardacha.

⁴ W zasadzie wydawcy ograniczyli się do źródeł o charakterze normatywnym: *Corpus Iuris Polonici* wyd. przez Balzera, *Ius Polonicum* wyd. przez Bandtkiego, *Statuty Kazimierza W.* wg Balzera, *Syntagma* w wyd. Łysiaka i Romana, *Volamina Legum*. Wymieniono także *Matricularum* Wierzbowskiego i *Concilia Poloniae* J. Sawickiego. Z typowych akt praktyki też jednak coś znajdujemy, gdyż wymieniono AGZ. Z zakresu źródeł prawa miejskiego tylko 1 pozycja, a mianowicie F. Piekosińskiego, *Prawa przywileje i statuta m. Krakowa*. Z zakresu źródeł prawa wiejskiego także 1 pozycja: *Polskie ustawy wiejskie XV - XVIII w.* w wyd. Kutrzeby i Mañkowskiego. Przegląd powyższy wykazuje, że kryterium doboru (akty normatywne?) zawężono, równocześnie jednak niezbyt ściśle się go trzymano.

⁵ Jest podstawowa w tej materii praca S. Kutrzeby (*Historia źródeł*). Jest nadto artykuł Z. Zdrójkowskiego o *Korekturze pruskiej* (CPH, XIII/2), nie znajdziemy już jednak artykułu Z. Lisowskiego o tej korekturze (CPH, VI). Jest też wymieniona z tej dziedziny praca S. Romana o genezie *Statutów Kazimierza W.*, ale czy tematyka Statutów ze względów chronologicznych powinna być uwzględniona w bibliografii?

⁶ Praca J. Michalskiego, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądownego w 18 w.*, Wrocław 1958, nie licząc prac R. Hubego (por. przypis niżej).

przemyskiej w XVI i XVII w. (nr 14406) lub o życiu codziennym w Warszawie okresu oświecenia (14318). Podobnych pozycji, tj. bardzo słabo wiążących się z tematyką bibliografii, można by wymienić co najmniej kilkanaście.

Zdziwienie może wywołać także dobór pozycji z punktu widzenia chronologii. Bardzo wiele pozycji dotyczy bowiem okresu piastowskiego, czy w ogóle okresu przed 1500 r., a więc przed rokiem stanowiącym w zasadzie granicę *ab quo*, przy czym nie chodzi tu już o jakąś elastyczność granicy (zastrzegali ją sobie wydawcy), lecz o nieuzasadnione jej przekroczenie⁷. Można oczywiście argumentować, że nadmiar pozycji nie szkodzi; takie stanowisko byłoby uzasadnione, pod warunkiem jednak, że nie stało się to ze szkodą dla pozycji, które winny znaleźć się w bibliografii. Tak jednak nie jest, gdyż w bibliografii nie dostrzegamy wielu pozycji, które winny w niej się znaleźć⁸.

Zatem dobór pozycji bibliograficznych dotyczących Polski w dziale H nie przedstawia się najlepiej zarówno ze względów rzeczowych, jak i chronologicznych. Trudno jest recenzentowi ustalić (byłaby to praca wymagająca niewspółmiernego wysiłku), czy zarzut ten można odnieść także do bibliografii innych krajów w dziale H? W każdym razie nie odnosi się tego wrażenia na pierwszy rzut oka przy wertowaniu materiału dotyczącego większych państw (Niemcy, Francja, Anglia)⁹. Jest to zresztą materiał bardzo obszerny i pełniejszy. Łatwiej byłoby na postawione pytanie odpowiedzieć na przykładzie materiałów odnoszących się do państw potraktowanych także raczej w wyborze (Węgry, Szwecja, Hiszpania), ale tu recenzent uważa się za niekompetentnego.

Przedstawiliśmy powyżej układ i zawartość bibliografii. Wypada jesz-

⁷ Wymieńmy tu prace: R. Hubego o prawie polskim w *Statutach Kazimierza W.* i o prawie polskim w XIV w. (nr 14 408 i 14 409), A. Gieysztor o początkach państwa polskiego (14 370), Z. Wojciechowskiego o sądownictwie prawa polskiego w dobie przedimmunitetowej (14 600), Z. Kaczmarczyka o monarchii Kazimierza W. (14 417), W. Sobocińskiego o rządach opiekuńczych (14 562). Do tego wykazu można by dorzucić co najmniej kilka dalszych pozycji.

⁸ Ograniczając się tylko do kwestii ustroju państwa i tylko do ram jednego — pobieżnie przejrzanego — periodyku (niniejszego, tj. CPH) zauważyłem np. brak następujących pozycji: Z. Kaczmarczyk, *Reformy Stanisławowskie (1764 - 1795) na tle dziejów państwa polskiego w czasach nowożytnych* (CPH, I), J. Matuśewski, *O państwie i Państwie* (CPH, X, z. 2), H. Olszewski, *Praktyka limitowania sejmików* (CPH, XIII).

⁹ Wszakże i przy tym materiale pojawiają się wątpliwości. W punkcie 1 (działu H) odnoszącym się do Heiliges Römisches Reich umieszczono 2 prace J. Walachowicza dotyczące tematyki zachodnio-pomorskiej (o monopolach i o landwójtostwie — 12 924 a, 12 924 b). Prace to bardzo cenne, wszakże poświęcone problematyce XIII i XIV w. Pominęto natomiast rozprawę M. Szczanieckiego, *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodnio-pomorskiego* (CPH, t. VII, z. 1 oraz t. VIII, z. 1), mimo że ze względu na tematykę, jak i na chronologię (dotyczy m.in. wieków XVI do XVIII) nadawała się do uwzględnienia.

cze poświęcić kilka słów ocenie całości oraz zwrócić uwagę na miejsce, jakie w bibliografii zajmuje tematyka i nauka polska.

Ocenę dzieła zaczniemy od zwrócenia uwagi na słabe strony bibliografii. Jednym z mankamentów jest — zdaniem recenzenta — niejasny niekiedy układ materiału. Wynika to ze zbyt ostrożnego korzystania z kryterium rzeczowego przy podziale materiału. Nie jest rzeczą przypadkową, że najlepsze partie bibliografii to te, przy których zasada podziału zebranego materiału była jasna i oparta na wyraźnych kryteriach (cz. I i II oraz działy F i G w cz. III). W działach wyodrębnionych na podstawie kryterium chronologicznego i terytorialnego występuje nieraz pewne pomieszanie materiałów bibliograficznych. Można wymienić tu choćby np. kwestię wydawnictw źródłowych. Nie zostały one oddzielone (z wyjątkiem pisarstwa politycznego i prawniczego — działy D 2-6 oraz E 2 i 3) od literatury naukowej. I tak np. różne źródła dotyczące Polski możemy znaleźć w punkcie noszącym tytuł „Opracowania ogólne” (np. Pisma polityczne wydawane przez J. Czubka — dział D, 1). Podobnie wspomniane już wyżej wydawnictwa źródeł prawa polskiego nie są oddzielone od opracowań naukowych (dział H). Te pewne niedogodności są łagodzone w dużej mierze przez dobrze opracowane dwa indeksy: osób i rzeczy (zagadnień), ułatwiające dotarcie do danego autora lub problemu.

Pewnym mankamentem bibliografii jest też jej niekompletność. Wydawcy wprawdzie zaznaczyli (H. U. Scupin, s. XX), że można było bibliografię znacznie powiększyć, nie wyjaśnili jednak zasad selekcji materiału i dość ogólnikowo stwierdzili, że położono nacisk na nowszą literaturę. Istotnie, w bibliografii dominują pozycje nowsze, są jednak i starsze. Dominują też pozycje objętościowo większe, nie ma natomiast bardzo wielu rozpraw mniejszych. Piszący te słowa usiłował skonfrontować recenzowaną bibliografię z jednym tylko działem, a mianowicie działem IV (Historia doktryn) bibliografii K. Koranyiego za lata 1926-1947¹⁰. Taka sonda ujawniła, że brak w recenzowanej bibliografii znacznej liczby pozycji, w przeważającej mierze — przyznajemy — drobniejszych (nie oznacza to, iż mniej cennych), choć brak również pozycji monograficznych¹¹. Wniosek oczywisty: badacz korzystający z bibliografii altuzjań-

¹⁰ K. Koranyi, *Bibliografia historyczno-prawna za lata 1926-1936*, t. I-II, Lwów 1938-1939; K. Koranyi i J. Koranyiowa, *Bibliografia historyczno-prawna za lata 1937-1947*, Toruń 1953-1959.

¹¹ Już po przejrzeniu początków działu IV, a mianowicie tylko pozycji z lat 1926-1936 i tylko autorów na litery A i B powstał niemały *embarras de richesse* pozycji nie uwzględnionych w recenzowanej bibliografii. Stwierdziłszy ich około 25 we wspomnianym, skromnym zakresie. Dalsza konfrontacja wszystkich pozycji wydawała się już zatem bezcelowa, gdyż trzeba by wymienić około 20% pozycji umieszczonych w bibliografii Koranyiego. Recenzent przeprowadził więc kontrolę opierając się tylko na jednym hasle (Machiavelli) i tylko odnośnie do prac, które ukazały się w latach 1926-1936 (I tom Bibliografii Koranyiego). Stwierdził w tym wypadku brak w bibliografii altuzjańskiej (gdzie jest hasło „Machiavelli” — s. 195 -

skiej znajduje wiele, ale nie wszystko i siłą rzeczy badacz taki będzie się uciekał do pomocy bardziej pełnych czy też bardziej wyspecjalizowanych bibliografii.

Za dotkliwy brak w bibliografii — co już na przykładzie materiału polskiego wyżej zaznaczono — można uznać słabe uwzględnienie kwestii prawa sądowego, a mianowicie ograniczenie się do pozycji podręcznikowych. Takie ujęcie zagadnień historii prawa wydaje się nieuzasadnione ze względu na fakt, że właśnie w okresie XVI - XVIII w. (a więc w okresie, którego dotyczy bibliografia) istniały bardzo silne związki między doktryną a prawem. Ideologia tego okresu, zwłaszcza szkoła prawa natury, wywarła niewątpliwy wpływ na rozwój prawa karnego, jak i cywilnego, z drugiej natomiast strony, pewne zjawiska ze sfery prawnej działały pobudzająco na rozwój doktryn.

Recenzowana bibliografia nie uwzględniła tego aspektu i tej tematyki, o czym świadczy fakt, że brak w ogóle jakiegoś odrębnego rozdziału jej poświęconego. To, co poza podręcznikami odszukamy z zakresu historii prawa, znalazło się w bibliografii tylko w związku z hasłami personalnymi (Beccaria, Filangieri itp.); nie znajdziemy natomiast monograficznych opracowań tego typu, jak np. u nas praca S. Salmonowicza o prawie karnym wieku oświecenia¹².

Nie ulega jednak wątpliwości, że ogólna ocena dzieła — mimo różnych uwag krytycznych już wyrażonych lub, o których mowa jeszcze dalej w związku z materiałem polskim — musi pozostać bardzo wysoka. Wiele partii bibliografii — jak to już zaznaczono — prezentuje się znakomicie. Użyteczność całego dzieła też nie podlega dyskusji, z tym, że jego przydatność jest największa dla historyka doktryn politycznych i prawnych oraz dla historyka państwa. Dla historyka prawa sądowego jest ona mniejsza czy nawet minimalna.

Na zakończenie warto jeszcze nieco uwagi poświęcić kwestiom polskim w bibliografii. Już wyżej omówiliśmy dobór materiału w dziale H bibliografii (Historia ustroju i prawa) i stwierdziliśmy, że nie był on najszczęśliwszy. Świadczy to o nie najlepszej znajomości problemów polskich wśród twórców bibliografii. Czy taki zarzut można podnieść także w związku z innymi działami, w szczególności z tymi, które wiążą się z historią polskich doktryn politycznych i prawnych? Sprawa ma tu się niewątpliwie lepiej i bibliografia daje w tej materii bardzo wiele; wymienialiśmy już wyżej polskich pisarzy politycznych i prawników uwzględnionych w bibliografii, mianowicie 16 nazwisk do 1617 r. i 22 nazwisk

- 198) 14 pozycji. Są to pozycje (wg Koranyiego) następujące: nr 3867 (monografia — Felice Alderisio, *Machiavelli. L'arte dello stato nell'azione e negli scritti*. Torino 1930, s. XI + 288), 3882, 3884, 3989, 4021, 4063, 4126, 4144 (monogr. — O. Ferrara, *Machiavelli*. Milano 1936, s. 385), 4176, 4267, 4306, 4355, 4464, 4652.

¹² S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX w.*, Toruń 1966, s. 291.

z okresu 1618 - 1795. Liczba to pokaźna i odzwierciedlająca mniej więcej stan polskiej myśli politycznej i prawnej w tamtych czasach. Ale i w tych zestawieniach obserwujemy bardzo istotne luki, gdyż pominięto pisarzy — z punktu widzenia rozwoju polskiej myśli politycznej — tak ważnych, jak np. Kallimach, Zaborowski, Skarga¹³ lub Starowolski.

Równie poważne luki zauważy czytelnik polski wśród prawników wymienionych w bibliografii. Nie znajdzie on np. takich nazwisk, jak B. Groicki, J. Przyłuski, J. Nixdorff czy T. Ostrowski ani też prac dotyczących wymienionych prawników (np. wydawnictwa lub prace K. Koranyniego, Z. Zdrójkowskiego i L. Pauliego). Znajdzie jednak nazwiska mniej wybitnych pisarzy politycznych i prawników, co świadczy, że podstawa selekcji była chwiejna i niejasna: jedni pisarze polityczni czy prawnicy zostali uwzględnieni w bibliografii, choćby byli pisarzami nie pierwszego rzędu, inni — nie wiadomo dlaczego — pominięci.

Czytelnik polski zauważy także brak wielu prac polskich, których tytuły powinny znaleźć się w bibliografii. Lista ta byłaby bardzo długa, ograniczamy się zatem do braków rzucających się najbardziej w oczy. Nie znajdujemy np. pozycji M. Boruckiej-Arctowej o prawie natury¹⁴, nie znajdujemy też kilku pozycji J. Baszkiewicza (choć podstawowe jego prace wymieniono) zasługujących na uwzględnienie¹⁵. Nazwisko K. Koranyniego pojawia się w bibliografii w związku z pewnymi jego drobnymi pracami. Nie ma jednak nigdzie wzmianki o jego — wspomnianej już — bibliografii prac z lat 1926 - 1947, zawierającej bardzo obszerny dział dotyczący doktryn politycznych i prawnych, i obejmującej przecież nie tylko pozycje polskie, lecz prace ukazujące się na całym świecie.

Nie ma chyba potrzeby uzasadniać, jaką rolę pomocniczą w stosunku do recenzowanej mogą odegrać bibliografie typu wymienionej. Warto tu zresztą zauważyć, że w *Althusius-Bibliographie* odczuwa się wyraźnie brak rozdziału lub punktu, w którym wymieniono by już wcześniej powstałe bibliografie — przynajmniej o charakterze powszechnym — historii doktryn politycznych i prawnych, jak i historii państwa i prawa¹⁶.

¹³ Znajdujemy jednak 3 pozycje dotyczące Skargi w dziale F (literatura dotycząca kwestii wyznaniowych).

¹⁴ M. Borucka-Arctowa, *Prawo natury jako ideologia antyfeudalna*, Warszawa 1957, s. 330.

¹⁵ Wymieńmy te, które drukowano na łamach niniejszego czasopisma: *Uwagi o uniwersalizmie i koncepcji suwerenności państwowej w feudalnej teorii politycznej*. (t. VII, 1955, s. 9 - 54 i t. VIII, 1956, s. 9 - 62); *O kanonistycznych źródłach nowożytnej teorii państwa* (t. IX, 1957, s. 267 - 298); *Dominium mundi w poglądach politycznych Bartolusa* (t. X, 1958, s. 133 - 174). Wszystkie te pozycje pasowały do bibliografii (w której rozdział „Średniowieczne podstawy”, a w nim hasło „Bartolus”, s. 166 - 167; także oddzielne hasło „suwerenność” w dziele G).

¹⁶ Niektóre bibliografie są jednak wymienione w części II, dział A (*Bibliographische und biographische Hilfsmittel*), razem z encyklopediami, słownikami itp. Wydaje się, że cały ten materiał nadawał się do innego, bardziej precyzyjnego układu.

Przy wskazówkach bibliograficznych poprzedzających materiał polski w dziale H (Historia państwa i prawa) nie wymieniono natomiast tak pożytecznej i fachowej (specjalistycznej i odnoszącej się właśnie do tych zagadnień) bibliografii, jak Jakuba Sawickiego *Materiały do Polskiej Bibliografii Historyczno-Prawnej* ukazującej się w niniejszym czasopiśmie.

Uwag krytycznych na temat materiału polskiego można by poczynić znacznie więcej. Nie można jednak z drugiej strony nie dostrzec różnych walorów wspomnianego materiału. W samym sensie ilościowym prezentuje się on nie najgorzej: w rozdziałach, dotyczących Polski znajdujemy około 800 pozycji, co jest niemało, zważywszy, że materiał polski miał być prezentowany w wyborze. Obcy badacz lub czytelnik dostrzeże na podstawie recenzowanej bibliografii do znacznej czy nawet przeważającej części polskiego piśmiennictwa politycznego i prawniczego z okresu XVI do XVIII w., będzie też miał wyobrażenie o dorobku polskiej nauki w zakresie historii doktryn politycznych i prawnych oraz w zakresie historii państwa i prawa. Jeśli recenzent wytykał różne braki czy usterki w materiale polskim znajdującym się w bibliografii, czynił to tylko z myślą o możliwości jej ulepszenia, czy też z myślą o uniknięciu błędów w przyszłych bibliografiach tego typu. Nie ulega bowiem wątpliwości, że starannie opracowana i wydana¹⁷ *Althusius-Bibliographie* jest pracą zasługującą na najwyższe uznanie, i bardzo pomocną w rękę historyka doktryn i historyka ustrojów państwowych.

¹⁷ Podkreślmy bardzo dużą staranność i poprawność przy tekstach w języku polskim. Błędów stosunkowo mało. Z obowiązku recenzenta wymienimy te, które zauważono: powinno być Zalasowski (jest 3 razy błędnie na s. 492 Zalasowski) i Łączyński (tu dla odmiany kilka razy na s. 264 błędnie Łączyński); w indeksie na s. 1022 błędnie Leszczyński (zamiast Leszczyński); błędnie „literaturz” (s. XLVII i nr 133 na s. 14 — zamiast poprawnego „literatury”); błędnie „husitsky” (s. 172 — zamiast poprawnego „husycki”). Odnotujmy też, iż osoba J. Baszkiewicza uległa w indeksie osób rozdwojeniu: autor ten figuruje (s. 921) pod poprawnie napisanym nazwiskiem oraz pod błędnie napisanym (Baskiewicz). Z drobniejszych usterek: scynianizm (s. 560 zamiast poprawnego socynianizm) i Hiszpnię (s. 845 — zamiast poprawnego Hiszpanię).

